

Sjöfartsverket

Beslut

Datum 2021-08-25
Dnr RAÄ-2021-1544

Avdelning Kulturmiljöavdelningen
Enhet Förvaltningsärenden och bidrag

Ändring av skyddsbestämmelser för det statliga byggnadsminnet Vanäs fyr, Vanäs 1:9 (del av), Karlsborgs kommun, Västra Götalands län

Riksantikvarieämbetet beslutar med stöd av 8 § förordningen (2013:558) om statliga byggnadsminnen att skyddsbestämmelser enligt här bifogade förslag ska gälla för Vanäs fyr, Vanäs 1:9 (del av).

Ärendet

Vanäs fyr är statligt byggnadsminne sedan 1978 med skyddsbestämmelser fastställda av regeringen år 2000. Riksantikvarieämbetet har, tillsammans med Sjöfartsverket, kommit fram till att skyddsbestämmelserna ska uppdateras så att dessa blir tydliga och relevanta.

Ett förslag till ändring av skyddsbestämmelserna remitterades 2021-07-06 till Sjöfartsverket som står bakom förslaget.

Detta beslut har fattats av enhetschefen Solveig McKenzie efter föredragning av handläggaren Kersti Lilja.

Solveig McKenzie

Kersti Lilja

Riksantikvarieämbetet
Box 1114
621 22 Visby
Tel 08-5191 8000
E-post registrator@raa.se
www.raa.se
Org.nr 202100-1090
Bankgiro 5052-3620

Beslutet har signerats elektroniskt och saknar därför namnunderskrift.

Kopia till:

Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Karlsborgs kommun, Västra Götalands museum, RAÄ/Bebyggelseregistret

Skyddsbestämmelser för det statliga byggnadsminnet Vanäs fyr,
del av Vanäs 1:9, Karlsborgs kommun, Västra Götalands län

Skyddsbestämmelser

Följande skyddsbestämmelser ska gälla för byggnadsminnet:

1. Det avgränsade området, som markerats på karta, får inte ytterligare bebyggas eller på annat sätt förändras. Inom området får inte vidtas sådana åtgärder med mark som minskar fyrens kulturhistoriska värden.
2. Byggnaden ska vårdas och underhållas så att den inte förfaller. Vård- och underhållsarbeten ska utföras med material och metoder som är anpassade till byggnadens egenart på ett sådant sätt att byggnadens kulturhistoriska värden bevaras. Materialen ska vara kompatibla med varandra och metoderna, möjliggöra framtida underhåll, vara återbehandlingsbara och anpassas i egenskaper såsom kulör och ytstruktur till byggnadsminnet.
3. Fyrbyggnaden med tillhörande landgång får inte rivas, ej heller till sitt yttre byggas om eller på annat sätt förändras.
4. I byggnaden får stommen inte rivas, byggas om, göras ingrepp i eller ersättas med andra material. Undantag från förbud mot ingrepp i stomme gäller för håltagningar upp till 30 mm i diameter. Sådana ingrepp får dock inte göras intill varandra.
5. I byggnaden får ingrepp i, eller ändring av rumsvolym samt spiraltrappa i trä inte göras.
6. Fyrens inre skall bibehållas omålad.
7. Kvarvarande äldre teknisk utrustning skall bevaras i fyren.

Om det finns särskilda skäl får, enligt 7 § förordningen (2013:558) om statliga byggnadsminnen, byggnadsminnet ändras i strid mot skyddsbestämmelserna.

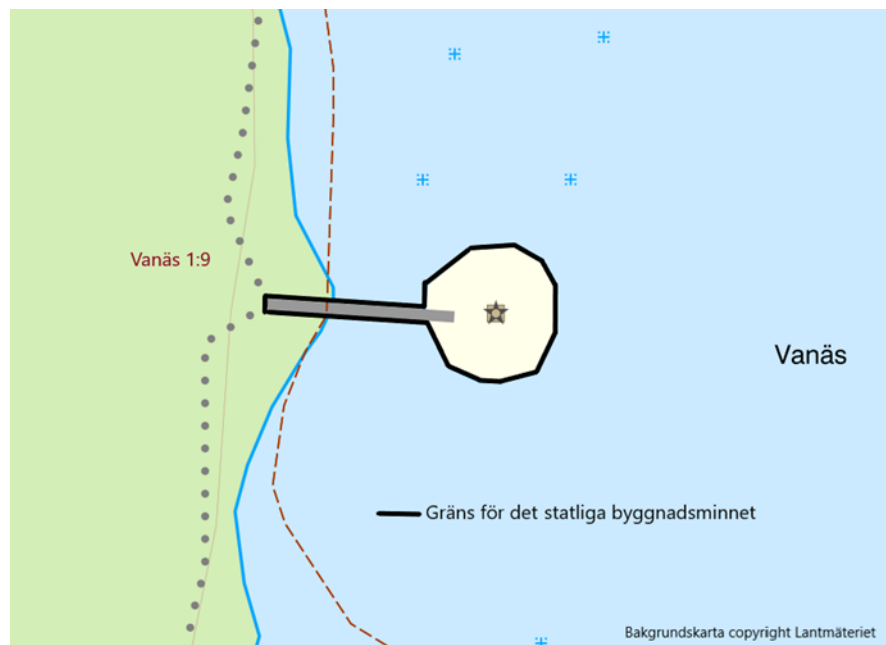
Den statliga förvaltaren ska lämna in ansökan om tillstånd till sådan ändring på en särskild blankett till Riksantikvarieämbetet.

Upplysningar

Fastigheten Vanäs 1:9, där fyren med landgång står, utgör ett annat statligt byggnadsminne, Karlsborgs fästning, som förvaltas av Statens fastighetsverk.

Fornlämningar inom byggnadsminnet skyddas i förekommande fall enligt 2 kap. kulturmiljölagen (1988:950). Länsstyrelsen i Stockholms län är tillsynsmyndighet enligt kulturmiljölagen och prövar tillstånd till ingrepp.

Åtgärder, även tillfälliga, vid och i anslutning till fornlämning som ändrar byggnadsminnets karaktär är också tillståndspliktiga enligt förordningen (2013:558) om statliga byggnadsminnen.

Den svarta linjen omringar fyren med landgång som omfattas av skyddsbestämmelserna. Området i sin helhet utgör ett annat statligt byggnadsminne, Karlsborgs fästning, som förvaltas av Statens fastighetsverk

Begreppsförklaringar

Med *mark* avses den jord och stenyta som omger byggnaden, med eller utan beläggning och växtlighet.

Med *vård och underhåll* av byggnader avses åtgärder för skötsel som behövs för att vidmakthålla en byggnads tekniska egenskaper och utseende. Underhåll avser både arbeten som måste göras vid upprepade tillfällen och speciella åtgärder som ska hålla byggnaden i gott tekniskt skick. Till underhåll räknas inte åtgärder som tillför en byggnad nya egenskaper, till exempel en ny kulör. Exempel på underhållsåtgärder är: ommålning, putslagning, lagning av tak och utbyte av skadade delar, dock inte omläggning av hela takytor eller omputsning av hela byggnaden.

Med *material och metoder som är anpassade till byggnadens egenart* avses material och metoder som ursprungligen användes när en byggnad eller byggnadsdel uppfördes. I de delar av byggnadsminnet där kulturhistoriskt relevanta material fortfarande används får dessa inte ersättas med andra material. Med metoder avses bland annat bearbetning av trä och applicering av puts och färg.

Med *stomme* avses byggnadens konstruktiva/bärande delar såsom bjälklag, balkar, pelare, valv, takstolar, bärande ytterväggar och bärande innerväggar, murar, murstockar och grundkonstruktioner. Till stomme räknas inte de ytskikt som finns på bärande konstruktioner, till exempel putslager, färgskikt och golvmaterial. Med undantagna mindre ingrepp avses genomgående håltagningar exempelvis för ledningsdragningar och uppfästningsanordningar.

Med *rumsvolym* avses byggnadens inre. Med *förändring* avses till exempel ändring av kommunikationsvägar samt uppdelning genom tillkommande väggar eller bjälklag.

Kulturhistorisk värdebeskrivning

Vanäs udde har sedan 1864 utgjort ett strategiskt viktigt läge för placering av en fyr med syfte att betjäna sjöfarten som passerade till och från Göta kanal. Kontinuiteten med ett fyrljus som sprids från Vanäs udde utgör en viktig del i det kulturhistoriska värdet. Vanäs fyr besitter ett högt byggnadshistoriskt värde och speglar en vidareutveckling inom fyrarkitekturen. Vanäs fyr är den enda av sitt slag i Vättern förutom en mindre träfyr av liknande modell i Vadstena, vilket gör den unik. Modellen är byggnadshistoriskt intressant då den utgör en föregångare till de s k Heidenstamare i gjutjärn som byggdes under senare delen av 1800-talet utmed Sveriges kuster och fyrar av denna karaktär utgör därmed en viktig del i fyrväsendets historiska utveckling.

Vanäs fyr är välbevarad med en originalsockel i kalksten, stolpverkskonstruktion, brädgolv, entréparti och den invändiga spiraltrappan i trä samt den kopparklädda lanterninen i stål med utvändigt fyraltan. Fyrens uppbyggnad visar både på dåtidens hantverkstraditioner och

byggnadstekniker. Fyrtekniskt finns det ett kulturhistoriskt värde som visar på fyrlysteknikens utveckling i att linsapparaten finns bevarad i fyren men värdet har minskat i och med att ljuskällan har förändrats och ljusstyrkan försvagats.

Vanäs fyr består endast av ett fyrtorn och utgjorde en obemannad fyrplats, dvs det fanns inga tillhörande bostäder, förråds- eller uthusbyggnader då det saknades behov eftersom fyren är så lättillgänglig från intilliggande samhälle – återspeglar hur kustnära fyrverksamhet organiserades. Fyren berättar istället en annan historia om fyrväsendet - där fyren ursprungligen sköttes av brovakten som ansvarade för bron som gick över Göta kanal vid Rödesund och sedermera av olika tillsyningsmän. Fyren hade därmed initialt en tydlig koppling till Göta kanal. Vanäs udde utgörs av en natur- och kulturhistoriskt speciell plats och fyren har en tydlig funktion som ett landmärke, framför allt från sjösidan men även när man vandrar utmed Vanäs udde. Såväl udden som fyren är lättillgänglig och utgör idag en viktig rekreationsplats för allmänheten. Fyren har även ett symbolvärde för närområdet och Karlsborg.

Historik

Den första fyren uppfördes på den norra delen av Paviljongudden och var byggd på land. Fyrtornet utgjordes av en kvadratisk sockel med ett torn som smalnade av i toppen och kröntes av en lanternin. Tälttaket var sannolikt plåttäckt med en knopp i toppen. Fyrtornet var panelat med en lockpanel med en kraftig gördelgesims mellan den kvadratiske sockeln och det konformade tornet. Det är oklart hur fyrens inre såg ut men på äldre foton syns en lucka i panelen och troligen fanns det en stega eller trappa invändigt. Fyrapparaten bestod troligen av en parabolisk spegelapparat med oljelampa för rovolja och visade fast sken. Det finns inga spår på platsen idag men utmed vandringsstigen finns en skylt som markerar läget. Syftet med fyren var att betjäna sjöfarten som transporterade mellan Göta kanals utlopp i Vättern vid Motala och Karlsborg, men även att betjäna maltransporterna mellan Zinkgruvan i norra Vättern och Göteborg med fyrlyjus. Ångbåtstrafiken möjliggjorde transporter även nattetid och eftersom sjöfarten från söder ökade insåg man ganska snart att fyren var felplacerad och egentligen bara syntes från nord och nordost. Det togs beslut om att låta ersätta fyren med ett nytt fyrtorn vid nuvarande plats, där fyrlyuset var synligt i alla riktningar.

Nuvarande fyr stod klar 1892 och uppfördes även den i trä med liknande form som sin föregångare. Den nya fyren är 11,6 meter hög och fick en åttakantig, helt konisk form och placerades på ett grund som sannolikt fylldes ut till en konstgjord ö. Landgången lär enligt uppgifter tillkommit 1911. Fyren är uppförd med en stolpkonstruktion av timmer, liggande spontat virke och klädd med stående panel utvändigt och liggande panel invändigt. Fyrens inre utgörs nästan i sin helhet av trätrappan som leder upp till lanterninen. Lanterninen består av stål och glas med kopparklätt tak. Det finns inga uppgifter om vem som ursprungligen byggde fyren, men 1901 finns det dokumentation som visar att den övertogs av Kungliga Lotsstyrelsen. Det finns inte heller några originalritningar återfunna. Modellen på fyrtornet är samma som förekommer på flera platser i framför allt Väner och Vättern - en

modell som utvecklades under 1850-talet och som blev föregångare till de s k Heidenstamare i gjutjärn som kom under senare delen av 1800-talet.

I fyren installerades 1892 en dioptrisk trumlins av 6:e ordningen. Linsapparaten hade 3 fack à 90° samt 1 öppet fack à 90°. I apparaten satt Lyths fotogenlampa och Lindbergs rotator. Ljusstyrkan var på 40 hefnerljus. Detta innebar att linsen hade en diameter på 300 mm och att fyrljuset drevs av en fotogenlampa. För att åstadkomma ett blinkande ljus monterades en rotator som av värmen från fotogenlampan drev runt skärmar som i en viss takt skärmade av ljuset, vilket gjorde att det upplevdes som blinkande. Fyren eldades med fotogen fram till år 1921 då den byggdes om för acetylengas (acetylenklipp). Lyths fotogenlampa och rotatorn byttes ut mot AGA-ljus (15 liter) med klippapparat (KMEA-130) och solventil. AGA-ljuset uppfanns av Gustaf Dalén och fick stor genomslagskraft inom fyrväsendet. Fyren visade blixtsken med tre korta, tätt på varandra följande blänkar var 9e sekund. Förändringen innebar att ljusstyrkan i fyren ökade med 200 hefnerljus för det vita ljuset och 25 hefnerljus för det gröna. Fyren försågs också med en solventil, även det en uppfinning av Dalén. Solventilen satt monterad på taket och var en ljuskänslig gasventil som automatiskt reglerade tändning och släckning, vilket på så sätt minskade gasförbrukningen. I samband med bytet så ersattes också det öppna facket i lanterninen med en skärmlåt med glas för förstärkt ljus och en liten kopparhuv monterades på toppen av linsen för att pilotlågan (liten gaslåga som alltid brann) inte skulle blåsas ut. Innan denna monterades fanns det en högre huv som satt över linsen för att fotogenlågan inte skulle blåsas ut. AGA-klippen monterades ned 1977 och fyren elektrifierades. Linsapparaten av 6e ordningen finns kvar i lanterninen men själva ljuskällan är idag utbytt mot en glödlampa (2x40W/10,3 volt) med elklipp och fotocell. Linsapparaten med kopparhuv finns kvar än idag, om än med modern glödlampa. Fyren karaktäriseras som en ledfyr och fyrkaraktären är idag FI(3) WRG 9s, vilket innebär att fyren visar blixtsken(FI) med tre blänk var nionde sekund och att fyrljuset visas i vita, röda och gröna sektorer (WRG). Fyrens lysvidd är 9,8 nautiska mil.

Vanäs var obemannad och därmed fanns det ingen anställd personal som bodde på fyrplatsen, vilket innebär att det inte heller funnits några byggnader vid fyrplatsen. Istället sköttes fyren ursprungligen av brovakten som ansvarade för den bro som gick över Göta kanal vid Rödesund och efter det av olika tillsynligsmän.

Fyrens utsatta läge har inneburit ett återkommande underhåll och säkerligen många renoveringstillfällen under fyrens nästan hundraåriga historia. Få av dessa åtgärder är dock dokumenterade i detalj. Fyren är mycket välbevarad varför det är troligt att ett regelbundet underhåll medfört att få delar på byggnaden bytts ut. Utifrån äldre foton, från tidigt 1900-tal, ser man att taket ovan entrén sett annorlunda ut jämfört med idag. Det ursprungliga skärmtaket var utformat som ett sadeltak medan foto från 1935 visar nuvarande form, dvs ett plåtklätt pulpettak. Det spröjsade överljusfönstret är troligen original, men dock plåttäckt. I övrigt är fyren mycket välbevarad sedan den uppfördes.